

חב"ד

היסטוריה, הגות ודימוי

עורכים

יונתן מאיר • גדי שגיב

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן עניינים

7	פתח דבר	
10	שבעת אדמו"רי ענף לובביץ'	
	בין תנועת חב"ד בראשיתה לבין משנתו של מייסדה:	יוסף דן
11	שלושה צמתים של ניגודים	
31	חב"ד – קונפיגורציות תאולוגיות וחברתיות	חביבה פדיה
57	מגדר וזמן בכתבי ר' שניאור זלמן מלאדי	וויטק טוורק
75	שלחן ערוך הרב – בין קבלה להלכה	משה חלמיש
97	השפעת 'עמק המלך' על חסידות חב"ד	אריאל רוט
113	על החיות: פרק בתורת הנפש של חב"ד	דב שוורץ
145	מיסיונרים בריטים במחוזות חב"ד	ישראל ברטל
	דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה	יונתן מאיר
183	ונצרות	
	בין דת לפוליטיקה: ר' שלום דב בער שניאורסון	איליה לוריא
201	כמנהיג אורתודוקסי	
		עדה רפפורט-אלברט
223	חב"ד כנגד חסידות 'פולין': לתולדותיו של דימוי	וגדי שגיב
	תחיית המשיחיות בחסידות חב"ד במאה העשרים:	רחל אליאור
267	הרקע ההיסטורי והמיסטי, 1939–1996	
	יחסו של ר' מנחם מנדל שניאורסון לציונות,	אלון דהן
301	לארץ ישראל ולמדינת ישראל	
323	תקצירי המאמרים שבחלק האנגלי	
327	המשתתפים בקובץ	
329	מפתח	

החלק האנגלי

		נפתלי לזונטל
	'התעבות האור': התורות הקבליות־חסידיות של	
7*	ר' שלום דב בער שניאורסון בהקשרן החברתי	אליוט וולפסון
	בזמן אך אינו בזמן: ציפייה משיחית וסוד	
45*	ה'דילוג' בחסידות חב"ד	שמואל היילמן
87*	מדוע כובשת לובביץ' את העולם היהודי, וכיצד?	
	תקצירי המאמרים שבחלק העברי	
103*		

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

יונתן מאיר

תסמנה שערות ראש הקורא את ספרות המשכילים.
יוסף יצחק שניאורסון

בטקסט חב"די מאוחר המיוחס לאדמו"ר השישי, ר' יוסף יצחק שניאורסון (1880–1950), נאמר על המשכילים כך: 'כל סופרי ישראל תלמידי המשכילים ותלמידי תלמידיהם הנה בכל עת ובכל זמן שבאה ההזדמנות לידם חביב עליהם להשפיל את כבוד תורת החסידות וכבוד נשיאיהם ולהראות באצבע על מיעוט ערכם ועבודתם לטובת כלל ישראל המוסרי והכלכלי'.¹ היה זה חלק ממסכת הכתיבה הפולמוסית המסועפת של יוסף יצחק שניאורסון בגנות מה שראה כהשכלה, אך נדמה שגם טיעון פשוט זה לא עולה בקנה אחד עם המציאות ההיסטורית. על אף שאכן היו בין המשכילים כאלה שראו את חב"ד כחסידות היותר נוראה ומסוכנת בישראל, קשה לקבל את ההנחה של ההיסטוריוגרפיה החב"דית האומרת כי המשכילים ראו רק את צדדיו האפלים ואת זרזיפיו הנאלחים של אותו הזרם. למעשה רבים מן המשכילים הציגו את חב"ד באור חיובי למדי – כתנועה נבדלת וייחודית ובעלת סגולות ידועות – גם אם מתוך אינטרסים ברורים. לבחינת הדימויים של חב"ד בספרות ההשכלה יש חשיבות מרובה לא רק בשל המקום המרכזי שתפסו בתודעתם העצמית של משכילים בתקופות שונות, ולא רק בשל אימוץ חלקים מאותם דימויים בחסידות עצמה, אלא משום שדימויים אלו השפיעו, ועודם משפיעים,

1 יוסף יצחק שניאורסון, רשימות, ח: דברי ימי חיי אדמו"ר הזקן, ברוקלין תשע"א, עמ' יא. הדברים ראו אור קודם לכן בשם: דברי הימים ההם, ירושלים תשכ"ד. מחיבור זה ניכר כי ר' יוסף יצחק הכיר היטב את ספרות ההשכלה ואת ספרות המחקר. יש בו גם כמה קללות נמרצות על חוקרי חסידות. רוח דומה נושבת בחיבור אחר שכתב: הנ"ל, אדמו"ר ה'צמח צדק' ותנועת ה'השכלה', ברוקלין תש"ו. ספרון משונה זה ראה אור גם באנגלית ("Tzemach Tzedek" and the Haskala Movement, Brooklyn 1962) ובמהדורה חמישית בהוספות (ברוקלין תשל"ט). על החיבור האחרון והמוטיבים המשכיליים ששוקעו בו כדי לגנח את ההשכלה, ראו: ישראל ברטל, "שמעון הכופר": פרק בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית, כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, קובץ מחקרים בתרבות היהודית, בעריכת ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי ועזרא מנדלסון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–268. ראו גם: עדה רפפורט-אלברט, 'הגיוגרפיה עם הערות שוליים: סיפורי שבחים וכתביבה היסטורית בחסידות', חסידים ושבתיאם, אנשים ונשים, ירושלים תשע"ה, עמ' 126–170.

יונתן מאיר

על מחקר החסידות ואולי גם על הדימוי של חב"ד בקרב הציבור הרחב בזמן הזה. נציג כמה דימויים מרכזיים שהתגלגלו במהלך המאה התשע עשרה.

ייצוגים ראשונים

הייצוגים הראשונים של חב"ד בספרות ההשכלה פשוטים בהחלט. אין ספק שהמשכילים הכירו היטב את חסידות חב"ד ואת פעולותיה, כמו גם את הדרך שבה הוצגו חסידיה בכתבי הפולמוס של המתנגדים הראשונים, אך קשה למצוא בספרות הפולמוס המשכילית המוקדמת סממנים ייחודיים לאותה קבוצה חסידית.² כך נכתב למשל בפרגמנט פרודי משלהי המאה השמונה עשרה, שנמצא בגנוי שלמה דובנא:

שלו[ם] לבני יהושע בן גאלדה מהודענא שתבוא אלי בחוש ומהר אך מחמת ששמעתי שאי אפשר לך לבוא מחמת העוכר ישראל רבך שאתה לומד אצלו בעו"ה (=בעוונותינו הרבים) למע"ה (=למען השם) תעשה תחבולות כמו שכתבתי לך מקדם בהיפוך התיבות הועתק אות באות מכתבת יד הצדיק הגדול שבענקים שניאור זלמן מלאזניא וזה אשר כתב הצדיק הגדול שבענקים בברכת אתה גיבור ונאמן אתה להחיות מתים תצייר בשכלך פרצוף הצדיק אשר הוא מצויר לך על הנייר פרצופו הכשר והטהור בברכת ולמלשינים תחטוף את המילות בחוש ומהר.³

מהפרגמנט הקצר עולה המתח הידוע שבין החצר החסידית והעומד בראשה ובין רבנים מתנגדי החסידות, ובמוקד עומד צעיר לימים שמתחרים על לבו. יש להניח שקטע מעניין זה היה חלק מסאטירה אפיסטולרית רחבה בהרבה שלא נשתמרה, אולי מעשה ידי מנחם מנדל לפין, אך אין כאן ייחוד בהצגת דמותו של ר' שניאור זלמן. רוח דומה נושבת בחיבור האנונימי 'אגרות ויכוח' שנכתב בשנת 1816 בגנותה של החסידות, ובו מובאים דברים בשם 'שלמה זלמן חבדקאי' המתווכח עם אדמו"רים אחרים; ובחיבור 'אגרות פולמוס', שנכתב באותה השנה, ובו מופיע הכינוי 'חבדניק'.⁴ תמונה דומה, אך מפורטת ומעמיקה הרבה יותר, נמצאת אצל יוסף פרל שבחר להעמיד במרכז 'ספר מגלה

2 ראו: מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"ה, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, א-ב, ירושלים תש"ן (על פי מפתח).

3 שלמה בן יחיאל מדובנא, כתבים (כ"י), ספריית הרוזנטליאנה, אמשטרדם, כתב"ד 174 (הספרייה הלאומית בירושלים, המכון לתצלומי כתבי"ד, F39123). סגנון החיבור ותוכנו מתאימים למסגרת האפיסטולרית שרווחה בכתבתם הפולמוסית של משכילי גליציה. על יחסו של שלמה דובנא לחסידות ראו: גרשם שלום, השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס, ירושלים תשס"ט, עמ' 177-181.

4 שמואל ורסס, גנוי יוסף פרל, בעריכת יונתן מאיר, תל אביב תשע"ג, עמ' 58, 81, 100, 105.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

טמירין' (שנדפס בווינה ב־1819) את תיאורן של שתי חצרות: האחת בדישפאל והאחרת בזאלני, הן על דרך הגימטריה – החצרות במז'בוז' ובלאזנה. או ליתר דיוק: חצר ר' ברוך ממז'בוז' וחצר ר' שניאור זלמן מלאדי. החצרות מסוכסכות זו עם זו בשל ענייני שליטה, כסף וסמכות. שלא כמו משכילים רומנטיקנים מאוחרים, שהפרידו בין התורה 'הרציונלית' של חב"ד ובין זו של 'החסידות הפולנית' או 'החסידות הרוסית' (לא מעט בעקבות הדימויים הפנים חסידיים המאוחרים), לא דק פרל בעניינים מעין אלו והציג את חב"ד באותו אופן שבו הציג חסידות אחרות – כהזיה דתית שיש לבער מן העולם. ההבדלים בין החצרות היו בכך שאחת מהן היא 'מזרע הבעש"ט' והאחרת לא ובכך שלכל חצר מערכת משלה לגביית כספים (גם כספי ארץ ישראל), אולם בתורתן או בדרכן החסידית אין כל הבדל.⁵ למרות תמונה חד־ממדית זו, נראה כי המבנים הטיפולוגיים שהעמיד פרל ושיטות הסאטירה שנקט השפיעו הרבה על עיצוב דמותה של החסידות בשנים מאוחרות יותר – אך נדמה שהתפשטותה המהירה של החסידות במחצית השנייה של המאה התשע עשרה והשינויים שעברה אילצו גם את מתנגדיה המובהקים לשנות דבר מה בדרכי התיאור ובשיטות הלעג.

צבועל: חב"ד בעיניים סאטיריות

רבים המשיכו לכתוב בסגנון הסאטירי והפרודי של 'ספר מגלה טמירין' וכאילו כתבו אותו מחדש, בין השאר בתיאור ערים בידיוניות אחרות המרמזות לערים שבהן שהו החסידים. אחת מהן היא צבועל – הבבואה הסאטירית של לובביץ'. נדמה שהראשון שהשתמש בשם זה בהקשר של חב"ד היה פרץ סמולנסקין. בספרו 'התועה בדרכי החיים' הציג גיבור, או אנטי גיבור, החפץ 'לבוא בסוד החסידים בצבועל' ולחזות בפני הצדיק השוכן במקום.⁶ כוונתו כמובן למנחם מנדל שניאורסון (1828–1866), המכונה על שם

5 ראו על כך בהרחבה: יונתן מאיר, חסידות מדומה: עיונים בכתביו הסאטיריים של יוסף פרל, ירושלים תשע"ד, עמ' 78–92; יוסף פרל, ספר מגלה טמירין, ההדיר על פי דפוס ראשון וכתב־יד והוסף מבוא וביאורים יונתן מאיר, ירושלים תשע"ד, עמ' 40, 177; הנ"ל, ספר מגלה טמירין, נספחים, עמ' 367, 369, 370. עוד בספרו הגרמני המוקדם הזכיר פרל את חב"ד ואת עושרו של מייסדה, על מהות כת החסידים, ההדיר לפי כתב־יד והוסף מבוא וביאורים אברהם רובינשטיין, ירושלים תשל"ז, עמ' 91.

6 הידיעות על 'צבועל' פוזרות בכל חלקי הספר. איזכורים ראשונים יש כבר בשני החלקים הראשונים: פרץ סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, א–ב, וינה תרכ"ח–תרכ"ט; אך עיקר התיאור מרוכז בדרך השלישי, וינה תרל"א, עמ' 5–28, 34–57. הסיפור הופיע בהמשכים בכרכי השחר ונפוץ גם בחוברות מיוחדות בסוף כל שנה. במהדורות המאוחרות ערך סמולנסקין שינויים מספר, בייחוד בדברים על החסידות. רבים קראו את הסיפור כמסמך אוטוביוגרפי. כך למשל יהודה סמולנסקין, 'אלה תולדות פרץ', דבר, מוסף (כ"א בשבט תרצ"ה), עמ' 3–8; ראובן בריינין, פרץ

ספרו 'הצמח צדק', שבחצרו ביקר סמולנסקין בנעוריו.⁷ בעיצוב זיכרונותיו על דרך הרומן הציג סמולנסקין מעין גלגול של זיכרונותיו של שלמה מימון במציאות חדשה.⁸ נדמה כי ניסיונותיהם של חוקרים לדלות מחיבורו של סמולנסקין ניצוצות של 'ראליה' טשטשו את דרך העיצוב הספרותי הייחודי של סמולנסקין ואת מקורות יניקתו בתיאור החסידות. כמו בזיכרונותיו של מימון, גם כאן מתואר ביקור בחצר מתוך התלהבות ולבסוף חשיפת מעשה העורמה של הגבאים המפעילים מרגלים, המגלים את סודותיהם של המבקרים את הצדיק המושחרים לפתחו, עד שעשה נס מדומה והצדיק ידע את צפונות כל הבאים אליו.

חמישה פרקים בספר מוקדשים ל'קן החסידה' בצבועל, שבמרכזו עומד 'איש המופת'.⁹ חצר הצדיק מתוארת 'כחצר אחד השרים', וסמולנסקין מרחיב בתיאור חגיגות י"ט בכסלו ובסיפורי הפלא על מאסרו של ר' שניאור זלמן, על המשולחים, על כספי המעמדות ועל חמשת בני הצדיק (שאחד מהם הולל כבני 'אשדות' – היינו כבני אודסה). אך הנער הצעיר שנקלע למקום מתפעל ממראה הצדיק:

איש זקן כבן שבעים שנה, רם קומה וטוב רואי, זקנו הלבן כצמר צחר יורד עד חזהו, עיניו מפיקות אש נער כח ושלוחה, לחייו מלאות כתפוחים אדומים, והוא לובש מלבוש משי לבן אדמדם מכף רגלו עד קדקדו, ממצנפתו עד מנעליו כסהו משי וכלו אומר כבוד, ... פני הצדיק לא כפני איש מרמה התראו, בפני איש מרמה נכיר אם נתבונן בהם כי לא עליהם תלין מנוחה ועיניו לא תנוחנה בחוריהן כי אם תעופנה לכל רוח כמו יפחד לרגעים ויבקש למצוא מקום איש ריבו, לא כן פניו הפיקו מנוחה ובטחה, שלות השקט ומרגעת נפש.¹⁰

משה סמולנסקין, חייו וספריו, ורשה תרנ"ז, עמ' 7–40; יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ה, ירושלים תשט"ז, עמ' 14–41, 188–196. עם זאת, נדמה שנעשתה קריאה פשטנית מדי בסיפור, ואת תולדות חייו של סמולנסקין השלימו לפי הדמויות הבדיוניות שיצר. ראו גם את ההתייחסות של סמולנסקין עצמו לעניין זה בספרו גאון ושרר, ורשה תר"ע, עמ' 190–196.

7 על מנחם מנדל ראו: איליה לוריא, עדה ומדינה: חסידות חב"ד באימפריה הרוסית, תקפ"ח–תרמ"ג, ירושלים תשס"ו. לימים ביקר ר' שמואל שניאורסון, בנו של מנחם מנדל, את סמולנסקין בווינה, ראו על כך: דוד ישעיהו זילברבוש, מפנקס זכרונות, תל אביב תרצ"ו, עמ' 109–113, 130–135.

8 שלמה מימון, חיי שלמה מימון, תל אביב תשי"ג. ראו את תיאור חצר המגיד ממזריטש: שם, עמ' 132–149. גם כאן יש שילוב בין דברים כהווייתם לדברים שבדמיון. או ליתר דיוק: מימון עיצב את החסידות בדרכו לפי דברים שעמדו לנגד עיניו.

9 סמולנסקין, התועה בדרכי החיים (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 34–57 (פרקים ז–יב: 'קן החסידה', 'צדיק מושל', 'התועה בבית המתעה', 'תורה חדשה', 'בעותי אלוה', 'קטב ישוד צהרים').

10 שם, עמ' 40.

הצדיק דובר נסתרות, וסמולנסקין מצטט דרשה ארוכה שיש להניח שהיא מקורית. הגיבור זוכה שיקרבו אותו בשל בקיאותו בתורה וידיעותיו בלשונות, ובוודאי יביא תועלת לחסידים (מוטיב ידוע עוד מ'ספר מגלה טמירין') – אך לבסוף הוא נרתע ובורח מן המקום בגלל הגבאי האכזר (החפץ רק בממון ומקרב עשירים ומכובדים) ובשל החסידים השוטים (הלועגים לשטן, הוא הגר"א – הנקרא אליהו מלבנה – היושב בוודאי בגיהנום). יוסף היתום, הגיבור האנטי-גיבור, מצליח להתחרר ממלתעות החצר החסידית, כי הנה 'מזמות הצדיק והנלווים אליו נגלו לעיניו כספר פתוח'.¹¹ מוצגת כאן תמונה שלילית ברורה גם אם ניכר שסמולנסקין הבדיל בין חסידי צבועל ובין ר' שניאור זלמן עצמו, שעם תלמידיו, כך כתב, אכן נמנו תלמידי חכמים, זאת בניגוד לצדיק החי היושב בצבועל. סמולנסקין הציג בהקשר זה את הבעל שם טוב כרפורמטור הולל הבא להסיר את הסבל מעל לעם בשתייה ובהוללות – ואת ר' שניאור זלמן כאנטי תזה לו – אך ממשיכו שקועים שוב בבערות.¹² בעקבות סמולנסקין השתמשו בשם 'צבועל' גם אחרים שכתבו בכתב העת 'השחר'. כך למשל בראש הסאטירה הנפלאה 'התגלות הינוקא בסטאלין' כתב יהודה ליב לוין למו"ל ברוח סאטירית:

ברם זכור אותו האיש לטוב שהביא לי ספר אחד מן השחר שלך וראיתי בו ספורים נפלאים מהצדיק מזידישובקע ואדות עיר צבועל והצדיק והחסידים דשם ואתה מדבר בהתלהבות גדולה וממש הושבה בי חתיכת בריאות כי ראיתי שחסידי גדול אתה.¹³

הסאטירה אמנם עסקה בקבוצה חסידית שונה אך עצם הקישור לחיבורו של סמולנסקין היה חשוב בעיני המחבר. ברוח דומה גם פסח רודרמן השתמש בשם 'צבועל' (בייחוד

11 שם, עמ' 57. על דימוי הגר"א אצל סמולנסקין ראו: שמואל ורסס, הקיצה עמי: ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 52–53.

12 סמולנסקין, התועה בדרכי החיים (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 28–34.

13 חד מן חברייא [יהודה ליב לוין], 'התגלות הינוקא בסטאלין', השחר, ו (תרל"ה), עמ' 26. הרמיהו היא לחיבור של מדרכי דוד ברנדשטטר, 'הנפלאות מעיר זידיטשובקא', השחר, ג (תרל"ב), עמ' 385–405. הסאטירות שהופיעו בכרכי 'השחר' משוחזרות האחת עם רעותה ברמיוות פנימיות שונות. הייתה זו אחת הבמות המרכזיות לפרסום סאטירות מעין אלו עד שלימים הלין משה אורנשטין וכתב כי 'מיום אסף "השחר" את נגהו הניחו הלוחמים את כלי הנשק מידם, ויאמרו בלבם לא ברעש ותרועת מלחמה נגביר על מורדי אור', 'ועל ידי זה גבר אגרופה של חנופה על סופרי ישראל, והם נתנו יד לחסידים להרים ראש, כי החסידים אשר הריחו בריח הלבונה, אשר קטרו להם המשכילים, כהני שני הכלבים השחורים מרבי יוסף דיליריינא, שלחו רסן מפניהם, וימרדו באדוניהם'. הערת העורך למאמרו של חיים זליג סלונמסקי ('חז"ס'), 'מלשני בסתר', השחר החדש, ב (תרנ"ג), עמ' 76. ראו: יונתן מאיר, 'נפלאות החסיד פרץ: הערות על הכתיבה הסאטירית ב"השחר"', ספר היובל למשה פלאי (בדפוס).

בחיבור 'צורר מכתבים מאת מי שהיה חסיד' שנדפס ב'השחר'.¹⁴ רודרמן הכיר היטב את חב"ד ('שנים רבות ביניהם חייתי, כל רו לא היה אניס לי וכל צפונותיהם לי נתגלו') ותיאר ביתר פירוט את השתלשלותה. הוא הציג את חב"ד כחסידות מתונה ויוצאת דופן במובנים רבים, גם אם מתינות זו היא בבחינת מכשול להשכלה אמתית. את ר' שניאור זלמן תיאר כמחדש דתי שהתנגד לפלפול והחזיר שיטה פשוטה של לימוד תורה ואף ערך מעין רפורמה בהבנת הקבלה, שנעשתה מובנת לכל נפש. אם הגר"א היה עושה שלום עמו, הוסיף רודרמן, לא הייתה צומחת כל החסידות הנבערת כפי שהיא מתגלה לנגד עינינו. אם שיבח את ר' שניאור זלמן – או ליתר דיוק מצא בו מעלות כאלו ואחרות – הרי שהטיח את עיקר הביקורת שלו בממשיכים אותו. אלו החזירו את הפדיונות ואת הפלפול בענייני קבלה, על ברכיהם נולדו 'עזי פנים מפורסמים', הם הרבו בתפילות, מאסו בתלמוד והציגו את עצמם כחכמים וכפילוסופים, על אף שמנעו את ההשכלה. גם אם לכאורה אפשר היה למצוא הד לצדדים חיוביים בתיאור של ר' שניאור זלמן (והם היו בעיניו מועטים ביותר) – הרי בשימוש בשם 'צבועל' כבר קיבל הקורא את הרושם הראוי: הדימוי השלילי חד-צדדי וברור; הוא הוסיף עוד לולאה לעלילות 'התועה בדרכי החיים'.¹⁵

באחד ממכתביו אל יהודה ליב גורדון משנת 1874 הרבה רודרמן בשבחי 'אחרית שמחה תוגה' (וילנה תרל"ג) של גורדון, דיבר על הגיהנום שהיה שרוי בו בצעירותו (היינו, על חצרות החסידים שבהן הסתופף) והוסיף אנקדוטות שונות בגנות החסידות. בתוך כך העיר על השינוי בתיאור החסידים שבספר לעומת חסידי וואהלין וחסידי חב"ד, וכתב:

החסידים והטובים [הצדיקים] אשר יבאו פה חדשים המה בעיני הקורא, כי לא חסידי חב"ד המה כאשר יעידו על זה כל מעשי הטובים ואפני תורתם. ואף גם לא חסידי וואלין

14 פסח רודרמן, 'השקפה כללית על הצדיקים ועל החסידים', השחר, ו (תרל"ה), עמ' 86–104; הנ"ל, 'צורר מכתבים מאת מי שהיה חסיד', השחר, ז (תרל"ו), עמ' 124–135, 180–187, 319–311. התייחסות לחב"ד יש גם בחיבורו: הדבוק או השקפה כללית על התפתחות האמונה בגלגול הנפשות, ווארשא תרל"ח. ראו גם: ורסס (לעיל, הערה 11), עמ' 51–52.

15 רודרמן, השקפה כללית (לעיל, הערה 14), עמ' 95–104. כאן נוספו גם כמה הערות רבות-חשיבות של המו"ל, הוא פרץ סמולנסקין. מאמר זה הותיר רושם שלילי למדי בלבו של בן-ציון דינור הצעיר. ראו: בן-ציון דינור, בעולם ששקע: זכרונות ורשומות מדרך חיים, ירושלים תשי"ח, עמ' 107–108. בכתביו השונים שב רודרמן על הטענה, שהעלה עוד יוסף פרל, שספר שבחי הבעש"ט נתחבר בידי משכיל ולא היה נפוץ בקרב חסידי חב"ד שקצו בהבלים מעין אלו. כך כתב: 'את הספר שבחי הבעש"ט לפי דברי חסידי חב"ד בדא איזה מתנגד או אפיקורס לחלל את שם הבעש"ט בכזבים ובדברים קלי הערך לפי ערך קדושתו', שם, עמ' 92, הערה 9. ראו על כך: יונתן מאיר, שבחי רודקיןסון: מיכאל לוי פרומקין-רודקיןסון והחסידות, תל אביב תשע"ג, עמ' 171–172; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 226–229.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

ופאלין המה, כי להטובים שבהם אין להם לא חוזר ולא מחזיר, כי אין להם לא תורה ולא קבלה. ומי המה? – המה החסידים שבארצינו (ליטא ביעלארוסיע) אשר בהכרח אחזו את המטה בשני הקצות ואת החבל בשני הראשים, המה אלו אשר לא אך על אכילתם ישימו שטתם כחסידי וואלין ולא אך ביי"ש ימצאו מעיני ישועה כהני חסידי חב"ד, כ"א (=כי אם) יאמרו לדבק טוב, יבחרו בזה וגם מזה לא ינחיו ידיהם, הטובים שבוואלין בראותם שמה, כי רוב תבואות להם בכח השורים והחמורים, בראותם כי הבערים האלה אין להם כל כשרון דעת ויבחרו בדבר שנעלם מן העין ואת התורה הנחיו בקרן זווית. הטובים שבחב"ד בראותם כי העם ילך אחרי גדולי[ם] וחריפי[ם] המבלים עתם וכחם על פלפולים של הבל, ראו והבינו כי לא ימשכו אחריהם את לב המשוגעים אם לא נקרא להם שגוען אחר תחת שגוענם מאז, וע"כ (=ועל כן) ירבו גם בתורה כדי לזרוק עפר בעיני המתנגדים. ואלו שיוירי אכה"ג (=אנשי כנסת הגדולה) אלו החצים השלשים והרבעים אשר נשמרו אצלנו ולא הי[ה] ביכולתם להתחרות אתנו רצ"ל (=רוצה לומר) חסידי חב"ד על כי שגוענם עוד לא הגיע להדיוטא התחתונה ולעור את עיני העם אך במופתים כבר עברה להם העת ע"כ (=על כן) בחרו באמצע הדרכים לצודד נפשות ברמזים וחדות נפלאות וסודות וע"י עבדיהם עושי רצונם ישחדו את ההמון גם מכחם הרוחני להראות מראות ומופתים על פני כל הארץ דם ואש ותמרות עשן... אלו הם הטובים בסלאנים, בשטאלין, בקארלין וקייזענאוו, והאספוף המין החדש הזה נראה פה חיים לפנינו בזה הספורי החסידי[ם] לא רחוקים המה מן התלמוד וספר הקבלה כחסידי וואלין, כאשר נשמע מדברי חודום ובכל זאת קטני אמונה המה רצ"ל (=רוצה לומר) מאמינים טפשים בהצדיק בכל דבר קטן כגדול ואמונה כזאת לא תמצא אצלנו.¹⁶

בתיאורים פולמוסיים ומסורבלים אלו כבר נבלעו כמה הנחות חדשות לגבי התפתחותה של החסידות ולגבי מהותה של חסידות חב"ד, שקשה למצוא כדוגמתן אצל פרל ובני חוגו. שתי הנחות עיקריות הופיעו בכלל כתיבה של סמולנסקין, רודרמן והדומים להם: החסידות אינה מקשה אחת ויש להבדיל בין מוקדם למאוחר (היינו גם אם ראשיתה טהורה הרי שסופה שקיעה וניווון); החסידות מקוטבת בתוכה באופן מהותי מבחינת שיטותיה וזרמיה. שתי נקודות אלו היו הבסיס למפנה, לכאורה, בהערכת חב"ד במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

16 פסח רודרמן, איגרת ליהודה ליב גורדון (כ"י), תרל"ד, הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון יל"ג, 40761, התכתבות, תיק 227. על החסידות בחיבור זה של יל"ג ראו בהרחבה: ישראל ברטל, 'פינסק של מעלה ופינסק של מטה: חסידים ומשכילים, מציאות ובידיון', מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, בעריכת דוד אסף ואחרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 259–283.

המפנה בהערכת חב"ד

ואכן התחולל מעין מפנה בשנות השישים של המאה התשע עשרה, שנים שבהן חל רנסנס בהדפסתם של ספרות השבחים החסידית ושל ספרי דרושים, אך גם של סאטירות אנטי חסידיות. דווקא מתוך מציאות מסוכסכת הועמדו עמדות מורכבות יותר. קל למצוא מפנה בהערכת חב"ד אצל אליעזר צבי צווייפל שבא להעריך מחדש את היחס לחסידות, או ליתר דיוק: שבא להגדיר מחדש את מקומה של החסידות ואת תפקידה ההיסטורי בזרמים היהודיים המורדניים. בשנת 1866, עם פטירתו של מנחם מנדל שניאורסון, הספידו צווייפל במילים חמות בשיר שפורסם מעל דפי 'המגיד', תוך שהוא מוסיף הערות אפולוגטיות רבות המצדיקות את עצם מעשה ההספד (הערות אלו הושמטו בהדפסה שנייה של השיר ב'ספר תושיה').¹⁷ בספר 'שלום על ישראל' שב והציג את חב"ד כחסידות יחידה ונבדלת, תוך שהוא נתלה גם בדבריו של שניאור זקש על היסודות הרציונליים והפילוסופיים בכתביו של ר' שניאור זלמן. הוא הציג חסידות שהיא מעין ערוב של השכלה וקבלה (דרך אגב, לדבריו, ר' שניאור זלמן ניזון מנפתלי הירץ וייזל), חסידות שקיבלה על עצמה דרך חדשה 'להקטין מעלת נפלאות הצדיקים', חסידות שמחציפה פניה כלפי המתנגדים מצד אחד וכלפי רוב אנשי החסידות מן הצד האחר, כי הנה 'רוב אנשי החב"ד, חכמים מחוכמים, בעלי התפעלות והרגשות דקות מאוד'.¹⁸ נוצר כאן דבר חדש שלא היה כמותו: משכיל המבודד חסידות אחת ומרימה על נס – חסידות שבשינוי קל תהפוך להשכלה מתונה.

קרבתו של צווייפל לחב"ד אינה נתונה בספק – אך הערכה זו לכמה צדיקים מבני חב"ד לא הרתיעה אותו מלבקר את החסידות בכללה ולהציע לה כמה תיקונים רבי-משמעות. המפנה כלפי החסידות הנועץ בספר ודאי לא היה שלם. עם זאת, דבריו עוררו מחלוקות פנים משכיליות רבות, היו שראו בו משכיל מזויף, חצי מין וחצי

17 אליעזר צבי הכהן צווייפל, 'הצדיק אבד', המגיד, שנה י, גיליון 23 (ר"ח תמוז תרכ"ו), עמ' 181; גיליון 24 (ז' בתמוז תרכ"ו), עמ' 189; גיליון 25 (י"ד בתמוז תרכ"ו), עמ' 197–198; גיליון 26 (כ"א בתמוז תרכ"ו), עמ' 205–206; הנ"ל, תושיה: יצפון לוקנים ולנערים, לקח טוב ומישרים, גם טעם ולשון למודים, בו יחד צמודים, ז'טומיר תרכ"ז, ב: שירים, עמ' 34–38. ראו: שמואל פיינר, 'המפנה בהערכת החסידות: אליעזר צווייפל וההשכלה המתונה ברוסיה', הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, בעריכת עמנואל אטקס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 339–340, 345.

18 אליעזר צבי הכהן צווייפל, שלום על ישראל, א (חלק ראשון), ז'טומיר תרכ"ח, עמ' 44, 47–48; א (חלק שני), ז'טומיר תרכ"ט, עמ' 51–54, 54–60; ג, ספר ראשון, עמ' 44–45; ג, ספר שני, וילנה תרל"ג, עמ' 36–37, 49; ד, ז'טומיר תרל"ג, עמ' 6, 73, 115–116; הנ"ל, ספר סניגור, ורשה תרמ"ה, עמ' 73–74, 104. ראו: מאיר (לעיל, הערה 15), עמ' 149–151, 165–166, 181–183. צווייפל השפיע גם על ראובן אשר ברודוס כפי שניכר מאיזכורי חב"ד ברומנים הארוכים 'הדת והחיים' (תרל"ו–תרל"ט) ו'שתי הקצוות' (תרמ"ה).

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

מאמין, 'משוגע', 'אשר יתאמץ להפיץ דעת הבעש"ט בקרב ישראל'.¹⁹ אך כמה מהנחותיו כלפי חב"ד היו מקובלות גם על משכילים רדיקלים בהרבה שכתבו רבות בגנות החסידות ובהם גם כאלו שתקפו את צווייפל עצמו. אמירות מפליאות של ממש מוצאים אנו דווקא אצל מתנגדיה החריפים של החסידות בתקופה זו, שהמשיכו בכתיבת ספרות אנטי חסידית, אך העלו על הכתב גם מעין שבחים לר' שניאור זלמן. היינו, שבחים לחב"ד היו בבחינת הצבעה על היוצא מן הכלל (החיובי) המעיד על הכלל (השלילי). דבר זה ניכר בין השאר אצל אלכסנדר צדרבוים ואצל אברהם בר גוטלובר. נציג בקצרה דוגמאות מספר.

שבחי ר' שניאור זלמן: חסידות חלקית או חסידות רפורמית

בספר 'כתר כהונה' (שנדפס בשנת 1868) סקר אלכסנדר צדרבוים את החסידות באופן שלילי למדי, אך כשבא לדבר על חב"ד הגדירה כמעין 'חסידות חלקית' או 'חסידות רפורמית'. היו עוד כמה צדיקים שהבדילים לטובה אך נדמה כי דיוניו על חב"ד היו בהחלט יוצאי דופן. הדבקים בחסידות זו 'אף כי אווזים הם בסתרי הקבלה, לא ירחיקו גם מנגלה', ו'המה על פי רוב גדולי תורה וחרפים ויש בהם גם בעלי מדע, אשר מעטים כמותם בין חסידי פולין ונפות דרומית מערבית'.²⁰ צדרבוים ראה בחב"ד שיטה ליטאית חדשה 'הרחוקה מצד אחד מדרכי המתנגדים ועד הבע"שטינים לא באה', ככיתה ש'מדרגתם נעלה' על חסידי גליציה ופולין.²¹ את ר' שניאור זלמן הציג כ'איש נעלה בכשרונותיו ויראתו את ה' בתמים'. עד שפסק:

19 ראו למשל: אגרות משה פרוור ליהודה ליב גורדון, בעריכת שלמה ברימן, תל אביב תשכ"ד, עמ' 29. נדמה שיש להעריך מחדש את זיקתו לחסידות לאור דבריו המרובים על שקיעתה וניוונה. ראו לעת עתה: פיינר (לעיל, הערה 17), עמ' 336–379; הנ"ל, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 416–430; Gloria Wiederkehr- Pollack, 'Eliezer Zvi Hachohen Zweifel: Forgotten Father of Modern Scholarship on Hasidism', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XLIX (1982), pp. 87–115; idem, *Eliezer Zvi Zweifel and the Intellectual Defense of Hasidism*, Hoboken N. J. 1995; רפפורט-אלברט (לעיל, הערה 1), עמ' 171–222. חומר נוסף רב-חשיבות מצוי עדיין בכתב יד: אליעזר צבי הכהן צווייפל, שלום על ישראל, נוסח קדום (כ"י), הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לכתבי יד, 8099.

20 אלכסנדר צדרבוים, כתר כהונה או דברי הימים לכהני האמונה הישראלית ובנותיה, אודסה תרכ"ז, עמ' 77. על השתקפות החסידות בעיתונים שערך, ראש להם 'קול מבשר', ראו Alexander Orbach, *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860–1871*, Leiden 1980, pp. 118, 156–158, 169, 170, 205.

21 צדרבוים (לעיל, הערה 20), עמ' 113–114.

יונתן מאיר

כל שופט מישרים, אם איננו מבעלי דעות קדומות לחשוב לעוון פלילי נגד ההשכלה למצוא דבר טוב בהולכים בשיטת הקבלה, והיה בקראו בשום שכל בספרי הרב ר' שניאור זלמן ז"ל יודה כי הרב היה אדם גדול מלא תורה ובקי בכל התלמוד והפוסקים ראשונים ואחרונים, ובבינה רחבה העמיק חקר להוציא דין אמת לאמתו.

ר' שניאור זלמן מוצג כמי שטיהר את הקבלה וקירבה אל השכל:

ואם אחז בשיטת הבעש"טנים, בכל זאת לא גברה עליו כל כך ההזיה אשר שלט ביתר הדבקים בשיטה זו, כי התאמץ ללבן ולצרף המושגים עפ"י היקשים ומופתים, להתאים יסודי חכמת הקבלה עם עקרי התורה ודברי חז"ל וכללי הגיון ישר עד מקום שיד שכלו החריף מגעת.²²

אם היה חובר בילדותו למשה מנדלסון, מוסיף צדרכובים, אז בוודאי היה נחשב 'בין המצויינים שבמשכילים'.²³ אך לא רק במייסד החסידות עסקינן אלא גם בבחירי תלמידיו, שהיו 'גדולי תורה' – לא רוח בהם מנהג של פדיונות, וגם אם המה יספרו נפלאות מקדושיהם, שונים הם מהבלי חסידי פולין.²⁴ גם כאן דברי השבח המופלגים הורעפו רק על ראשיתה של חב"ד ובדבריו על אדמו"ריה בהווה הודה צדרכובים שהם קילקלו את דרכם.

דוגמה אחרת ומעניינת לא פחות היא זו של אברהם בר גוטלובר. בספר 'זכרונות מימי נעורי' תיאר גוטלובר כיצד התקרב בימי ילדותו לחב"ד (הוא קיבץ סביבו כמה צעירים והיה עבורם מעין אדמו"ר קטן). גוטלובר מספר שהשביע את נפשו הצמאה למדע ולשירה בספרי חב"ד המלאים סודות, כאילו חב"ד לא נוצרה אלא להיות שלב מעבר מהחסידות להשכלה. ספריהם 'כולם ברורים ונכוחים למבין ובהררי קודש העבודה יסודתם, וביותר יליבו את נפש המליץ המתעופפת על כנפי הדמיון'.²⁵ מוטיב זה שזור גם בתיאורו את צמיחתה של אותה חסידות. על ר' שניאור זלמן אמר ש'בקשה נפשו ליסד כת חדשה, מבלי נתק יתדות התורה שבכתב ושבעל פה'; 'כת נבדלת במנהגיה ונפרדת בדרכיה מכל יתר כיתות החסידים למיניהם'.²⁶ הנה ניתן להם

22 שם, עמ' 116–117. אפילו היינריך גרץ עידן את לשונו כשבא לתאר את ר' שניאור זלמן, דברי ימי היהודים, החלק האחרון, וילנה תרס"ט, עמ' 91–92.

23 צדרכובים (לעיל, הערה 20), עמ' 117.

24 שם, עמ' 120–121.

25 אברהם בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, בעריכת ראובן גולדברג, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 121–122, 126. נדפס בהמשכים בכתב העת 'הבקר אור' בשנים 1879–1886. ראו גם את דבריו בתוך: תולדות הקבלה והחסידות, מראשית צמיחתן עד היום הזה, זיטאמיר תר"ל, עמ' 9–11.

26 גוטלובר (לעיל, הערה 25), עמ' 128, 149.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

שם זר ומשונה – חב"ד, 'אולי להבדילה מיתר כיתות החסידים, אשר בוהלין, פודוליה וגאליציה, אשר לא חכמו השכילו ולא בינת אדם להם ורביהם לא בדעת ידברו'.²⁷ ר' שניאור זלמן 'היה גדול בתורה ובחכמה ובקי בספרי החכמים מעמנו, וגם בחכמת העמים ללשונותם שלח ידו מעט כפי הנראה, ועל כל פנים לא היו זרים לו'.²⁸ הוא אהב את מלאכת הדקדוק ואת חכמת התכונה, 'ידע לכלכל דבריו במשפט', 'אשר על כן נתרשמה כת שלו משאר כיתות החסידים עלגי לשון אין בינה', והנהיג אחריו לא שקועים באיוולת וסכלות 'כאשר קרה ליתר החסידים בארצנו'.²⁹ כמעין מקבילה שלילית העמיד את ר' ברוך מז'יבו' ואת ר' נחמן מברסלב.

אם לא די בכך, הוא עוד הוסיף וכתב:

יש מן החסידים הללו רבים אשר אחזו בחסידות ובקבלה וגם מן התורה לא הניחו ידם, ואת יתר החכמות והמדעים לא יבזו ועוד יעסקו בהם בעתות הפנאי, ובייחוד ידעו לדבר בלשון העם, אשר הם יושבים בקרבו, ובקאים בדיני המלכות, עוסקים בפרקמטיא ולפעמים גם במלאכות, ורביהם היו להם לעיניים.³⁰

חסיד חב"ד הם אם כן מעין חסידים-משכילים: 'הם לא קידשו מלחמה על ההשכלה בכלל כיתר כיתות החסידים' גם אם 'לא ארחו לחברה את הנשבעים לדגל ההשכלה', כל זאת משום שרבים 'היה אוהב ומחבב את החכמות, ובפרט ידיעת לשון עבר לכל פרטיה ודקדוקיה'. לדבריו קיבלו חסיד חב"ד את ספר תעודה בישראל לריב"ל בידים פתוחות.³¹

דימויים אלו שבים ומופיעים גם בסיפורי האנטי חסידיים של גוטלובר (שנכתבו ברוחם של יוסף פרל ויצחק בער לוינזון). שלא כמו סמולנסקין, הוא לא השתמש בשם 'צבוע' ותיאר את חב"ד כשלב מעבר של צעיר לימים לעבר ההשכלה. הוא מתחיל בחסידות טהורה – שאין בה שתייה, ריקודים והזיות, ומלימוד הקבלה על דרך חב"ד נפתח הפתח ללימוד פילוסופיה של ימי הביניים וחכמות בכלל. בהקשר זה העצים גוטלובר את ההבדלים שבין חסיד חב"ד ובין חסיד ווהלין בניסיון להציג את ר' שניאור זלמן כמין וכאפיקורס בעיניהם (הוא מכונה בפי חסידים אחרים בשם 'זלמן קאזאק').³² התיאור החיובי של ר' שניאור זלמן בתוך הספר האנטי חסידי העצים עוד יותר את

27 שם, עמ' 163.

28 שם, עמ' 149.

29 שם, עמ' 163–164.

30 שם, עמ' 152.

31 שם, עמ' 123–124. ראו על כך: יונתן מאיר ודוד אסף, עמק רפאים: מהדורה מוערת ומבוארת (בדפוס).

32 אברהם בר גוטלובר, אורות מאופל, ורשה תרמ"א, עמ' 9–11, 16.

הביקורת כלפי החסידים בפולין וברוסיה. חב"ד הפכה אצל גוטלובר כלי ניגוח בשאר החסידות.³³

החלוקה הגאוגרפית בין החסידות השונות – שנעשתה באותן שנים ממש לחלוקה מהותית גם בכתבי החסידים עצמם – הפכה עתה לכלי משחק בידי משכילים דוגמת צדרבוים וגוטלובר, בניסיון להציג דימוי של חסידות אחת לגיטימית וחיובית. בכך הועצמה גם הביקורת על זרמים חסידיים אחרים שלפתע נראו ברבריים עוד יותר (ובכך ניכרת קרבה בין הדימויים שהטמיעו בדבריהם של שמעון דובנוב וחוקרים אחרים).³⁴ הנה לפנינו חסידות שבראשיתה לא הייתה הזויה, אלא שכלתנית, ללא מופתים וללא סיפורי פלא – או בקיצור: חסידות שהיא נוחה לרפורמה גם בעתיד.

משכילי חב"ד ושגיונות דיינארד

אפרים דיינארד הצליח לתאר את התופעה המשונה של שבחי ר' שניאור זלמן בקרב משכילים בדרכו השנונה, אך הוא גם לעג לחסידי חב"ד, שוב בשימוש בשם 'צבועל', 'בירת ממלכת החשך' או 'רומא הקטנה', שבה רובצים מתחסידי חב"ד (ר"ת חסרי בינה ודעת).³⁵ לדבריו, ביקר בלובביץ' קרוב לראש השנה תרכ"ב ופגש את 'האפיפיור הזקן', 'ראש אלילי החסידים', הוא מנחם מנדל שניאורסון.³⁶ תיאורו הוא היפוך מכוון לתיאור

33 שבחי ר' שניאור זלמן נשמעים גם מפי אחרים בני הזמן. כך למשל אצל חיים זליג סלונמיסקי (חז"ס), 'העינים ואור השכל', הצפירה, שנה יב, גיליון 5 (12 בפברואר 1885), עמ' 39 (שם הוא משווה בין ר' שניאור זלמן לשפינוזה); הנ"ל (לעיל, הערה 13), עמ' 78.

34 ראו למשל: שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תש"ך, עמ' 208–213, 225–241, 310–312; רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, ג, מרחביה תשט"ו, עמ' 270, 274–272.

35 ראו למשל בחיבורו המסכם: אפרים דיינארד, ספר עם תועי לבב, 'ספר לדור תהלת החסידים וקדושיהם, חכמתם וסכלותם, מזמותיהם ונכלי תרמיתם, האבות והבנים, הנכדים והגבאים, בקצור נמרץ כיד ה' הטובה עלי, סט. לואיס תרפ"ז, עמ' 86–87. חיבור זה הוא חלק שני לספר שהוכתר בשם הארוך והנפלא: 'עלטה, יוכיח באותות נאמנים, בלי כל ספק בעולם, כי ספר הזהר הוא מזויף, ולא לרשב"י. וכי הקבלה היא אלילית ואלהים לא הבין דרכה. והחסידות הבעש"טית היא קאטאליציוזם חדש במעטפה עברית, ולא לישראל היא'. לסקירה ראשונית של כתבי דיינארד ראו: Israel Schapiro, 'Ephraim Deinard', *Publications of the American Jewish Historical Society*, 34 (1937), pp. 149–163; Simcha Berkowitz, *Ephraim Deinard: 'A Transitional Figure' (1846–1930)*, Master's Thesis, Colombia University, 1964; idem, 'Ephraim Deinard: Bibliophile and Bookman', *Studies in Bibliography and Booklore*, 9 (1971), pp. 137–152. עוד ראויה דמות זו למונוגרפיה שיטתית.

36 אפרים דיינארד, זכרונות בת עמי, לקורות היהודים והיהדות ברוסיה במשך קרוב לשבעים שנה, לא מפי ספרים וסופרים, רק את אשר ראו עיני ושמעו אוני, ניו ארלעאנס תר"פ, ב, עמ' 3–10.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

של סמולנסקין בחיבורו 'התועה בדרכי החיים'. וכך כתב: 'רושם רע מאוד עשתה עלי חזות פני ר' מענדעלי, וכמעט התחלחלתי ממראה פניו', 'איש קצר הקומה דל בשר ופניו זועפים, עיניו קטנות מתהפכות בחוריהן, מזרות אימה כעיני צפעוני'.³⁷ בספר אחר הוסיף וכתב:

תואר פני הקדוש הזה עשה עלי רושם רע מאד בכל פעם אשר ראיתיו, הוא היה קצר קומה, דל בשר גידי פניו שורגו, עורקיו כמו התעותו, ועיניו העמוקות הפיצו זועה כעיני צפעוני אף שחוק לא נראה על שפתיו, ומקורביו ספרו, כי מעולם לא ידע לדבר רכות אף עם בניו, וכל בני משפחתו עמדו לפניו כעבדים שפלים, ועל כל יצוריו גוו נראה הדעספאט בכל הדרו.³⁸

מובן שדיינארד לא מצא תום גם בקרב בניו וחסידיו. אני מסופק אם אכן ביקר במקום, ונדמה כי חפץ להעמיד דגם ספרותי מהופך לזה שהציג סמולנסקין. היטב חרה לדיינארד על אלו שיצאו מתוך חב"ד ונתלו בה גם לאחר שהפכו למשכילים, או על אלו שניסו לתאר פנים חיוביות של חלקים מתוך חב"ד, של אדמו"ר זה או אחר, או של שיטה קבלית זו או אחרת. כך כתב ש'היעזואיטים חסידי חב"ד' הצליחו להשריש בלב רבים את האמונה 'כי תורת החסידות היא הפילוסופיה האמתית', ו'החסידים המשכילים אשר זה עתה יצאו מחוריהם, שונים את ההבלים אשר השמיעו תמיד חסידי חב"ד, כי החסידות היא פילוסופיה טהורה, הפדיונות צדקה גדולה, והקדוש הוא גאון וצדיק כביר', עד ש'החסידות היא ההשכלה היותר חדשה ונכונה, אליה ישאפו כל חכמי תבל כעת'.³⁹ ובמקום אחר הלין וכתב: 'ובין כה כבר קמו ובלי ספק יקומו עוד חצי משכילים וחצי יעזואיטים לכסות ערות החסידות באדרת ההשכלה, לעורר עיני העם כי רעיון גדול ונכבד הגה לב מיסדה, כאשר יעשו חסידי רומי'.⁴⁰

לעג על השקפות מעין אלו מצוי גם בסאטירה שנדפסה עוד בשנת 1876 העוסקת כולה בדימויים של החסידות אצל משכילים. בסאטירה זו אומר אחד החסידים על הבעל שם טוב 'כי לא היה פלוסוף וכי לא חלם לו כלל מפלוסופיה וגם לא היה מחדש', וזאת בניגוד לדברי המשכילים הנאורים המנסים לעצב מחדש ברוחם את דמותו של הבעל

כאן הבחין דיינארד בברור בין חסידי פולין לחסידי חב"ד. תיאור דומה שב בספרו (לעיל, הערה 35), עמ' 86–92.

37 דיינארד (לעיל, הערה 36), ב, עמ' 6.

38 דיינארד (לעיל, הערה 35), עמ' 86–92.

39 אפרים דיינארד, מפלגות בישראל, ניו יארק תרנ"ט, עמ' 40.

40 אפרים דיינארד, זמיר עריצים הראשון, קארני ניו דורי תרס"ד, עמ' 4–5. ראו גם: הנ"ל (לעיל, הערה 39), עמ' 34–43. בלשונות דומים השתמש גם במכתביו אל אברהם כהנא (מי שחיבר בסמוך מונוגרפיה חיובית למדי על הבעל שם טוב). ראו למשל: דיינארד אל כהנא, איגרת, 1901 (כ"י), הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, אוסף שברון.

יונתן מאיר

שם טוב; ולא נחה דעתו של הכותב החסידי לכאורה עד שהוסיף: 'וכך יוכלו הדייטשין להרבות בראיות כמה שירצו שמשכילים אנחנו אבל אנחנו יודעים האמת שאין בנו אף שמץ דבר מן ההשכלה ואין החי יכול להכחיש את החי, ואם יקניטוני הדייטשען עוד הפעם אז אגזור אומר גם אנכי עליהם שהם חסידים'.⁴¹ כאן, כמו אצל דיינארד, מוצאים אנו התייחסות לעמדה מעט שונה מזו של צדרכובים, גוטלובר והדומים להם, והדברים נוגעים במפנה שהתחולל בקרב כמה משכילים שמקור יניקתם בחב"ד – ראש להם מיכאל לוי פרומקין-רודקינסון.⁴²

קבלה, פילוסופיה ונצרות

ואכן ראויה דמות זו לעיון קצר גם בהקשר שלנו. גלגוליו של רודקינסון ידועים: הוא החל את דרכו כחסיד חב"ד והיה בין הראשונים שהדפיס ספרות שבחים חסידיים בשנות השישים (בהם ספר 'שבחי הרב'). מאוחר יותר הפך למשכיל שכתב ברוח חיובית למדי על החסידות (ובכלל זה את 'תולדות עמוד חב"ד' המוקדש לר' שניאור זלמן), ולבסוף נעשה מתקן דת רדיקלי ודיבר בהריפות בגנות הקבלה.⁴³ על גלגוליו חייו ותפיסתו את חב"ד עמדתי בהרחבה במקום אחר – ואני רוצה להזכיר כאן קטע קצר מתוך אחד מספריו משנת 1884. כך כתב:

עוד אחת ירגזו עלי 'כי אני שמיוצאי חלצי הקבלה גם על התורה הנגלית, הנני השונא היותר גדול להקבלה ומבזה אותה בריש גלי'. ע"ז [על זה] אענה להם כי האמת לא תשא פנים להורים ולמורים – . ומלבד זאת, אבותי לא היו ממעריצי הקבלה כ"א מהמצדיקים אותה ע"פ שיטה פילוסופית, ראה נא בספריו היקרים של אבי-אמי הגאון 'שערי היחוד והאמונה' ו'שערי עבודה' או 'עבודת הבינונים' ותראה שכל היחודים מן עתיק אריך וזעיר אנפין וכן קוב"ה ושכנתיה, הוא מבאר אותם רק בשכל המושכל היורד מן המשפיע אל המקבל ר"ל (=רוצה לומר) מן הרב אל התלמיד, ומרחיק כל גשם וכל גשמיות מכל השמות המגושמים האלה, ואם גם בעץ החיים ופע"ח (=ופרי עץ חיים) הזהיר על ההגשמה אבל דרכי זקני הנ"ל רחוקים מדרכי תלמידי האר"י כרחוק מזרח ממערב כי בתלמידי האר"י היחודים הם רוחניים אבל לא מושכלים. ובמ"א (=ובמקום אחר) ארחיב הדבור בזה, עכ"פ (=על כל פנים) רחוקים היו אבותי מלהעריך ולהקדיש

41 חסדא בר חסדא, 'מלה דמתיקא כדובשא', השחר, ז (תרל"ו), עמ' 385, 390.

42 ראו על כך: מאיר (לעיל, הערה 15), עמ' 13–19.

43 מיכאל לוי רודקינסון, ספר שבחי הרב, לבוב תרכ"ד; הנ"ל, תולדות עמודי החב"ד, והוא חלק רביעי מספר תולדות בעלי ש"ט, עמוד הראשי, קעניגסברג תרל"ו. ראו גם את דברי הביקורת של פרץ סמולנסקין על הספר האחרון: 'ידיעת ספרים'. תולדות בעלי שם טוב, השחר, ח (תרל"ז), עמ' 31–32.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

את הקבלה המגושמת שהיא הולכת עקב בצד אגודל אחרי השיטה הנוצרית או 'שלשת האחדים'. עיין ספרי המבארים את האוונגליון ותראה כי סמכו יתירותיהם על הקבלה. ועיין ספרי החכם [שלמה] ראב"ן ותראה כי הקבלה ואמונת הנוצרים מקור אחד להם ואשר ישנו בזה ישנו גם בזה וד"ל.⁴⁴

לא רק שרודקינסון מפריד בין הקבלה ובין הדרך החסידית של חב"ד, אלא שהוא מצדד בטענה הקיצונית כי הקבלה והנצרות חד הן (ברוח שלמה רובין ואפרים דיינארד). רודקינסון המשיך להעריך את חב"ד גם לאחר שרחק מן העולם האורתודוקסי – ולקח את חב"ד יחד עמו כשהפקיע אותה מהקשר והעלה לספרה פילוסופית. עתה יכול היה להמשיך ולטעון בעד תיקונים מופלגים בדת; וחסידות חב"ד אף שימשה לו מעין דגם.⁴⁵ דבר זה לא נעלם מעיני מבקרי הרבים של רודקינסון שהמשיכו לראות בו חסיד, מתחסד, או סתם רמאי; עד שאברהם שלום פרידברג כתב במקום אחד כי 'האדון הזה [רודקינסון] לובש "שטריימעלע" גדולה היורדת על מצחו עד חוטמו ושפמו; ואפרים דיינארד סיכם וכתב בדרכו:

ויהי מיכאל לוי פרומקין לסמל ההשכלה והחסידות, בהראותו כי כל ספורי הבלים הכתובים בשבחי הבעש"ט ואשר בדא הוא עצמו מלבו, וכל ספורי נשים זקנות אשר יספרו החסידים בעל פה, איש איש על רבו וקדושו, כל אלה אינם כפשוטם חלילה, רק רעיונות נשגבים ופלוסופיא גבוהה מעוטפים סתבות כחרצן בתוך הזג.⁴⁶

למרות הביקורת העיקשת של כמה דמויות מרכזיות, נראה כי קו זה של רודקינסון נמשך בשינויים גם בכתבי אחרים. כך למשל אצל יהודה ליב זוסניץ (שמצא בחב"ד

44 מיכאל לוי רודקינסון, אבני מלואים, אבן הראשה, א, תדבר מארבע מפלגות בישראל אשר תחונה דעתן בדבר תיקון הדת והדעת לבית ישראל, ושאלת היהודים ופתרונה, ברלין תרמ"ד, עמ' 30–31. ראו הערה דומה בפי שפ"ר בתוך: היינריך גרץ, דברי ימי ישראל, ח, ורשה תרס"ח, עמ' 631.

45 רודקינסון נתלה בר' אהרן הלוי משטרשיליה (תלמידו המובהק של ר' שניאור זלמן מלאדי שהנהיג זרם חסידי קטן ועצמאי מנגד להנהגה השושלתית החב"דית הרשמית) גם שרחק מאוד מדרך החסידות. ראו למשל: Michael Levi Rodkinson, *The History of the Talmud, from the Time of its Formation, about 200 B. C., up to the Present Time*, New York 1903, 1, pp. 137–138; idem, 'As to Rabbi Aron Ben Maishe Halevi', *The American Hebrew*, LXIX, n. 6 (June 28, 1901), p. 157. על עותק ספר עבודת הלוי (ווארשא 1866), שהיה ברשות ישעיה תשבי, נמצאה הקדשה של רודקינסון בכתב ידו אל בנו (משנת 1882) שבה הוא מציין שהוא נכד המחבר. ראו על כך בהרחבה: מאיר (לעיל, הערה 15), עמ' 191–194.

46 אברהם שלום פרידברג (בחתימת: הר שלום), 'שלומים לריב', המליץ, שנה טו, גיליון 14 (י"ג בניסן תרל"ט), עמ' 264; אפרים דיינארד, משגי עזרים, ראשית השכלת החסידים בתקופת ראדקינזאהן, ותוצאותיה בספרות החיים, 'המהלך החדש' והבאלשעוויזם הספרתי, סט. לואיס תרע"ט, עמ' 7.

יונתן מאיר

קרקע לפילוספיה הדתית-מדעית שלו עצמו);⁴⁷ אצל אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (שתיאר בערגה את משפחת שניאורסון המובדלת לדעתו מהחסידות בכך שאינה שומרת הבלים);⁴⁸ אצל משה רוזנסון מוילנה (שביקש לייסד דת סינקרטיסטית חדשה המשלבת יהדות ונצרות ברוח הקבלה);⁴⁹ ואצל המומר המיסיונר יחיאל צבי ליכטנשטיין-הירשנזון (שמצא זיקה קרובה בין חב"ד לנצרות ועל כן ניסה לפעול על חסידים אלו דווקא).⁵⁰ כל אחד מהם העלה בדרכו את חב"ד על נס הפילוסופיה הטהורה המנותקת והמנוערת מן החסידים הנבערים. כולם משכילים שהיו חסידי חב"ד ושבאו לצייר את החסידות שבה צמחו וממנה יצאו כרציונלית יותר, כחסידות אמיתית העומדת מנגד לחסידות הנבערת, על אף שרחקו זה זמן רב מחצרותיה. האינטרס בהצגת חסידות מעין זו היה ברור – לא על החסידות באו להגן אלא למעשה ניסו להציג דרכה את דרכם החדשה.

נאו-רומנטיקה

מן הראוי לומר לסיום, ולו בקצרה, דבר מה על גלגול אחרון של אותם דימויים – שגם עליהם רמז דיינארד – הנוגעים לתפיסות רומנטיות של החסידות שרווחו בראשית המאה העשרים. הדבר בא לידי ביטוי בספרות היפה בעברית וביידיש (למשל בחיבורי פישל שניאורסון וזלמן שניאור) אך גם בסקירות פופולריות על חב"ד (מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שמואל אבא הורודצקי, חיים בונין והלל צייטלין). במובנים רבים נשענות תפיסות אלו על שלל הדימויים של המשכילים – גם כאן מוצגת ירידת הדורות, גם כאן יש ציור של חסידות חדשה ומובדלת וגם כאן הדברים אינם אלא כלי ניגוח לתיאור חסידות מעוותת בהווה. פלא אם כן שדווקא ר' יוסף יצחק שניאורסון, שבו פתחנו,

47 ראו בין השאר: יהודה ליב זוסניץ, 'לתולדות הגאון החסיד ר' מנחם מענדיל ז"ל האדמו"ר לחסידי חב"ד', כנסת ישראל, ג (תרמ"ח), עמ' 213–218; הנ"ל, 'תולדות המחבר כתובות בידי עצמו' (כ"י), New York Public Library, Archives of Joseph Judah Lob Sossnitz, 1: 1a.

48 אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), 'תולדות משפחת שניאורזאהן', האסיף, ה (תרמ"ט), עמ' 163–180. ראו גם את דברי הביקורת של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, כתבים, ב, בעריכת אבנר הולצמן ויצחק כפכפי, תל אביב תשנ"ו, עמ' 163–176; ואת דברי הלעג של י"ח ברנר, כתבים, בעריכת יצחק כפכפי, תל אביב תשמ"ה, ג, עמ' 695.

49 ראו עליו: משה שאליט, 'משה ראָזענסהאַן, זיינע חיבורים, צוואה און מצבה (לוית ארכיוו-מאָטריאַלן)', פון נאָענטן עבר, ב (1937), עמ' 113–123; הלל נח מגיד שטיינשניידר, עיר ווילנא, ב, בעריכת מרדכי זלקין, ירושלים תשס"ג, עמ' 179–181; ואת דברי בתו: חווה סקאָמאַראָווסקאַ, דער אמת וועגן משה ראָזענסאן, וילנא 1930.

50 ראו עליו: שמואל ליב ציטרון, מאחורי הפרגוד: מומרים, בוגדים, מתכחשים, וילנא תרפ"ה, ב, עמ' 113–117; דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, ירושלים תשע"ב, עמ' 75–76, 411.

דימויה של חב"ד בספרות ההשכלה: קבלה, רפורמה ונצרות

ביקש לחזק את דימויה של חב"ד באמצעות עידוד של חלק מאותם מחברים וניסיון לתמוך בהם כלכלית כך שירבו לכתוב על חב"ד כעל מעין שמורה פילוסופית בשדה השומם של החסידות. עדויות על כך יש בידינו ממכתבים שונים שכתב, ובהם מוזכרים פישל שניאורסון, צייטלין, בונין והורודצקי, ויש להניח שהתופעה הייתה רחבה בהרבה. ר' יוסף יצחק חפץ 'להתעסק באיגוד הכוחות בין חוגי הסופרים שמגזע אנ"ש (=אנשי שלומנו) מוצאם', מתוך הנחה שביכולתם לכתוב על החסידות ברוח 'הנכונה' על אף שנטו מעולם זה.⁵¹ הוא האמין שכתובה מודרנית על חב"ד תביא רבים לשורותיה – דבר שבא לידי ביטוי גם בפעילותו ההיסטוריוגרפית השנויה במחלוקת – אך הוא לא עמד על עומק המבט החדש של הרומנטיקנים שחפץ ביקרם. המבט הרומנטי לא היה רק מבט מענג על העבר הטהור אלא גם מבט מבקר. הם היו קרובים בהרבה לרוח המשכילים שלפניהם. אותם רומנטיקנים דימינו את העבר בשביל העתיד – ההווה היה נתון לביקורת חדה. הערצת חב"ד בעבר הייתה בשבילם נקודת מפנה לחסידות חדשה – חסידות מודרנית שאותה חזו ברוח התחייה הלאומית – חסידות שהייתה רחוקה מרחק רב מנושאי חב"ד בימיהם.

פוליטיזציה של דימויים

חסידות חב"ד, כפי שמציגים אותה משכילים שונים, היא חסידות מדומה, היינו חסידות מדומיינת – גם אם הדימויים היו בחלקם חיוביים. אין ספק שחב"ד תפסה עצמה כנבדלת משאר החסידויות, ויש להניח שלכמה מהדימויים של המשכילים הייתה אחיזה במציאות. עם זאת קשה להתעלם מההקצנה הנעוצה בהם ומהאינטרסים הגלויים שהביאו להיווצרותם. אין פלא שדימויים אלו והדומים להם נבלעו בספרות העברית והיידיש במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובמאה העשרים (הרי ספרות זו ראשיתה בהשכלה), ואין פלא שספרות המחקר מרבה להשתמש באותם דימויים גם אם באופן מעודן (שגם אלו המשיכו וממשיכים רוח דומה של משכילים) – אך פליאה קטנה

51 ראו על כך: יהושע מוגנדיין, 'כך פרץ הרבי הרי"צ לצרפת', כפר חב"ד: שבועון חסידי חב"ד באה"ק ת"ו, גיליון 1028 (ו' בשבט תשס"ג), עמ' 40–48; יונתן מאיר, 'חסידות שלעתיד לבוא: ניאורומנטיקה, חסידות וכיסופי משיח בכתבי הלל צייטלין', רבי נחמן מברסלב: צער העולם וכיסופי משיח, בעריכת הלל צייטלין, ירושלים תשס"ו, עמ' 29–31. בשנות הארבעים כתב יוסף יצחק שניאורסון: 'זה כשלשים וחמש או כארבעים שנה אשר סופרי ישראל למיניהם התחילו להתעניין בשיטת החסידות ונשיאיהם ומהם כמה מזמרים שירי תהלות ותשבחות להחסידות ונשיאיהם, ורק אחדים המפוטמים מבשר החזיר והעכבר מחזיקים במרדם באמת ובצדק ועוד מתנפלים על חבריהם המדברים טוב על תורת החסידות וכבוד נשיאיהם, רשימות (לעיל, הערה 1), עמ' יג. מתוך חיבור זה ניכר שהספרות העברית והיידיש, כמו גם ספרות המחקר, היו מוכרים לו היטב.

יונתן מאיר

יש באימוץ חלק מאותם דימויים בקרב חסידי חב"ד במאה העשרים.⁵² אלו היו מודעים היטב לשלל הדימויים ועשו בהם שימוש פוליטי משלהם. הנה לכאורה עומדת לנגד עינינו חסידות נקייה – קרובה לפילוסופיה – נקייה מאמונות טפלות, מסיפורי גוזמאות ומהזיות; חסידות שבנקל אפשר להציגה לעולם המחולן כיהדות אותנטית. הבבואה המעוותת של ההשכלה לא רק הפכה למראה מלוטשת – אלא הייתה לכלי משחק פוליטי בעולם המודרני.

52 מאיר (לעיל, הערה 5), עמ' 36–37, 228–229.

Habad Hasidism

History, Thought, Image

Editors

Jonatan Meir • Gadi Sagiv

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

Contents

Naftali Loewenthal	“The Thickening of the Light”: The Kabbalistic-Hasidic Teachings of Rabbi Shalom Dovber Schneersohn in Their Social Context	7*
Elliot R. Wolfson	Achronic Time, Messianic Expectation, and the Secret of the Leap in Habad	45*
Samuel Heilman	Lubavitch and How and Why It Is Taking Over the Jewish World	87*
	Summaries of Essays in Hebrew	103*

Hebrew Section

	Preface	7
	The seven leaders of the Lubavitch branch	10
Joseph Dan	Between the Early Habad Movement and the Teachings of Its Founder: Three Contradictions	11
Haviva Pedaya	Habad – Theological and Social Configurations	31
Wojciech Tworek	Time and Gender in the Teachings of Shneur Zalman of Liadi	57
Moshe Hallamish	<i>Shulhan 'Arukh Harav</i> and Its Attitude to Kabbalah	75
Ariel Roth	The Influence of <i>Emek Hamelekh</i> on Chabad Hasidism	97

Dov Schwartz	Pneuma in Habad Thought	113
Israel Bartal	British Missionaries in Habad Country	145
Jonatan Meir	The Image of Habad among Maskilim: Kabbalah, Christianity, and Reform	183
Ilia Lurie	Between Religion and Politics: Rabbi Shalom Dovber Schneersohn as Orthodox Leader	201
Ada Rappaport-Albert and Gadi Sagiv	Habad versus “Polish Hasidism”: Towards the History of a Dichotomy	223
Rachel Elior	The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Back- ground 1939–1996	267
Alon Dahan	The Lubavitcher Rebbe’s Perspective on Zionism, the Land of Israel, and the State of Israel	301
	Summaries of Essays in English	323
	List of Contributors	327
	Index	329